

TÜRK DİLİNDE GÜNE BAĞLI ZAMAN SÖZLERİ

Özkan Öztekten *

Dillerin sözlüklerini, yani söz varlıklarını *iç ögeler* ve *dış ögeler* olarak iki bölümde ele almak mümkündür. İç ögeler, o dilin konuşurlarının kendi yaratmalarından oluşurken, dış ögeler konuşurların başkalarından öğrendikleridir. Konuşurların bütünü ve dillerin sahipleri olan toplumlar, yeni bilgilere eski bilgileriyle ulaşırlar. Böylece eski bilgilerinin adlarının, yalnızca ses ve şekil yapılarında değil, anlam yapılarında da değiştirmeler yaparak, ulaştıkları yeni bilgileri için yeni adlar türetirler. Kısacası, ses ya da şekil yapılarındaki değiştirmelerin yanı sıra, sadece anlam yapısındaki değiştirmeler de bir tür türetmedir. Anlam yapısındaki bu değiştirmeler, genişleme, daralma, iyileşme, kötüleşme, mecazlaşma, komşuluk vb. yollarla yapılmış türetmelerdir¹.

Bu bildiride, Türk dilinin başlıca 20 lehçe ve şivesindeki gün kavramına bağlı zaman sözlerindeki anlam türetmeleri üzerinde durulacaktır.

*

İnsanoğlunun bilgileri arasındaki zaman kavramının göreceli olduğu bilinmektedir. Bu durum zamanın mekana bağlı olmasıyla ve mekana göre değişmesiyle ilgilidir. Bu yüzden de insanoğlu, zamanla ilgili bütün bilgilerine mekanla ilgili bilgilerinden ulaşmıştır. Arapça *zemîn* ve *zamân* sözleri arasındaki kök bağlantısı da bu ilişkiden kaynaklanıyor olmalıdır..

Türk dilinde de *gün* kavramının *güneş* bilgisinden kaynakladığı bilinmektedir ve bu ilişkiye uygun olarak güneşin adı olan *kün* sözü, başlarda *gündüz* anlamını da kazanmış, daha sonra ise gece ve gündüzün ikisini birlikte, yani modern ölçülere göre 24 saati adlandırır olmuştur:

kün “güneş” > *kün* “güneş; gündüz” > *kün* “güneş; gündüz; gece-gündüz, 24 saat”.

Dildeki adlandırmalardan anlaşıldığına göre, Türkler, bir günü, bu anlam genişlemesi sebebiyle genel olarak iki bölümde algılamışlardır:

- gündüz
- gece

---

* Ege Ün. Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

¹ Günay Karaağaç, *Sözlük Yapısı*, Dil, Tarih ve İnsan, Ankara, 2002, 33. s.

Bu iki bölümü de kendi içinde alt bölümlere ayırmışlardır. Bu genel ve alt bölümlere göre güne bağlı zaman dilimleri şunlardır:

24 saat =gün	
gündüz	gece
• sabaha karşı	• akşam
• sabah	• gece
• öğle üstü	
• öğle	
• akşam üstü	

Bu zaman dilimlerinin bazı çağdaş Türk lehçelerindeki adlandırmaları ise şöyledir:

24 saat = gün anlamındaki sözler:

altay. *kün, tünü-tüjü*; az. *gün, bir gece-gündüz*; bşk. *kön, tevlék*; çuv. *kun, talik, tavlík, iren-kaşan*; gag. *gün*; hak. *kün*; krç-blk. *kün*; kkalp. *kün*; karay. *kün*; kzk. *kün, tevlík*; kırg. *kün*; kumuk. *gün, geçe-gün*; nog. *kün*; özb. *kün, keça-kündüz*; saha. *kün*; tat. *kön, tevlék*; tuva. *hün*; ttü. *gün*; trkm. *gün*; uyg. *kün, kün-tün*.

Bu tabloya göre, bütün lehçe ve şivelerde *kün* sözü ve bu sözün ses yapısındaki değişikliklerle ortaya çıkmış ikincil şekiller vardır. Bu bakımdan ortaklık oranı % 100'dür. Bunun yanı sıra, gece ve gündüz anlamlı sözlerin ikileme (*hendiadyoin*) olarak kullanılmasıyla da gün kavramına ulaşılmıştır.

gündüz anlamındaki sözler:

altay. *kündük*; az. *gündüz*; bşk. *köndöz*; çuv. *kıntırla*; gag. *gündüz*; hak. *künörte*; krç-blk. *kündüz*; kkalp. *kündiz*; karay. *kündüz*; kzk. *köndiz*; kırg. *kündüz; kündür-tündür*; kmk. *gündüz*; nog. *kündiz*; özb. *kündüz saha. künius*; tat. *köndéz*; tuva. *hündüs*; ttü. *gündüz*; trkm. *gündiz*; uyg. *kündüz*.

Bütün lehçe ve şivelerde *kün* sözüden türetilmiş *kündür~kündüz* sözü ve bu sözün ses yapısındaki değişikliklerle ortaya çıkmış ikincil şekiller vardır. Bu bakımdan köken ortaklığı oranı % 100'dür.

sabaha karşı anlamındaki sözler:

altay. *tañ, tañdak, tañ erten, ere*; az. *dan, şefeg*; bşk. *tañ, şefek*; çuv. *şurımpuś, ir enne*; gag. *dan*; hak. *tañ çarii*; krç-blk. *tang, tang carıg*; kkalp. *tang, savle*; karay. *tañ*; kzk. *tañ, seri; şapak*; kırg. *tañ, sere*; kmk. *tang, tangnı şavlası* nog. *tañ*; özb. *tång, şafak, seher*; saha. *tuñ, saharga*; tat. *tañ, şefek*; tuva. *dañ, dañ bacı, kızıl hayaa*; ttü. *tan, şafak, seher*; trkm. *dañ, ir, seher, şapak*; uyg. *tañ*.

Genel olarak *tañ* sözü ve bu sözün ses yapısındaki değişikliklerle ortaya çıkmış ikincil şekiller kullanılmaktadır. Yalnızca Çuvaş Türkçesinde başka bir kökten gelişmiş şekil vardır. Bu bakımdan ortalık oranı % 95'dir. Bunun yanı sıra, alıntı sözler de kullanılmaktadır.

sabah anlamındaki sözler:

altay. *tañ, erte*; az. *sabah, seher*; bşk. *irte*; çuv. *ir, irhi*; gag. *sabaa*; hak. *irten*; krç-blk. *ertden*; kkalp. *tang, azan, jerte*; karay. *erte*; kzk. *tañ, tañerten*; kırg. *erte*; kmk. *erten* nog. *erteñ*; özb. *tång, erta*; saha. *sarsıarda, erte*; tat. *irte*; tuva. *irten*; ttü. *sabah*; trkm. *dañ, ertir, seher, saba*; uyg. *erte, tañ*.

Genel olarak *tañ* ve *erte* sözlerinden kaynaklanan şekiller kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra bu iki kökten gelen sözlerin birlikte kullanıldığı yapılar da vardır. Ayrıca, alıntı sözler de kullanılmaktadır.

öğle üstü anlamındaki sözler:

altay. *Ø*; az. *Ø*; bşk. *Ø*; çuv. *Ø*; gag. *Ø*; hak. *Ø*; krç-blk. *Ø*; kkalp. *Ø*; karay. *Ø*; kzk. *Ø*; kırg. *Ø*; kmk. *Ø*; nog. *Ø*; özb. *Ø*; saha. *Ø*; tat. *Ø*; tuva. *Ø*; ttü. *kuşluk*; trkm. *Ø*; uyg. *Ø*.

Burada yalnızca Türkiye Türkçesinde *kuşluk* sözünün var olduğu görülmektedir. Bu sözle ilişkisi olabilecek söz *tüş* “öğle” sözü olmalıdır. *öğle* sözünün kullanım sıklığı artıp gün ortası anlamını kazanmasıyla, *tüşlük* sözü kendine bir anlam alanı yaratarak ve başka bir sözün analogik baskısıyla *kuşluk* şeklini almış olmalıdır.

öğle anlamındaki sözler:

altay. *tüş*; az. *günorta*; bşk. *töş, öyle*; çuv. *kıntır, kıntırla*; gag. *üülen*; hak. *ortu kün tuzı, çarım kün tuzı*; krç-blk. *künorta*; kkalp. *tüs, kün orta*; karay. *Ø*.

tüş; kzk. *tüs*; kırg. *tüş*; kmk. *tüş vakti, gün orta*; nog. *tüs*; özb. *tüş, çâŝgâh, kıyâm*; saha. *kün orto, kün ortoto, künüs*; tat. *töş, öyle*; tuva. *düş*; ttü. *öğle, öğlen*; trkm. *günortan*; uyg. *çüş, tüş*.

tüş sözü ve bu sözden gelişmiş şekillerin yanı sıra, gün ortası veya yarısı anlamını taşıyan sözler ve *öğle* sözü ve bu sözden gelişmiş şekiller dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra alıntı sözler de kullanılmaktadır.

akşam üstü anlamındaki sözler:

altay. *eñirgeri*; az. *ahşam üstü, ŝam*; bşk. *kiskoron, ikéndé*; çuv. *kaŝa hirés, kaŝalana, kaŝalla*; gag. *avŝam üstü*; hak. *iirzer*; krç-blk. *Ø*; kkalp. *keçkurun, keçke cakın*; karay. *keçkurun*; kzk. *keŝkurım*; kırg. *keçkurun, keçkisin*; kmk. *Ø*; nog. *keçke tamagan*; özb. *keçkurun, keçka yakın*; saha. *Ø*; tat. *kiçkırın, ikéndé*; tuva. *Ø*; ttü. *akşam üstü, ikindi*; trkm. *agŝama yakın*; uyg. *keçke yakın*.

En yaygın kullanılan sözler *keç* ve *kor* sözlerinden kalıplaşmış sözlerdir. Bunun yanı sıra, akşama doğru anlamı taşıyan sözler de dikkat çekmektedir.

akşam anlamındaki sözler:

altay. *eñir, keç*; az. *ahşam, géce*; bşk. *kis, akşam*; çuv. *kaŝ*; gag. *avŝam*; hak. *iir*; krç-blk. *ingir, aŝham*; kkalp. *keç, keşe*; karay. *keç*; kzk. *keç, keçke, akşam*; kırg. *keç, akşam*; kmk. *geç, geçe, ahşam*; nog. *keç*; özb. *keç, âkşam*; saha. *kiehe*; tat. *kiç, ahşam*; tuva. *kecee*; ttü. *akşam*; trkm. *agŝam*; uyg. *keç, akşam*.

Yaygın olarak *keç* ve bu sözden gelişmiş şekiller kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra, alıntı bir söz olan *akşam* ve ses değişikliğine uğramış şekilleri de dikkat çekmektedir.

gece anlamındaki sözler:

altay. *tün, keçe, keçki*; az. *géce*; bŝk. *tön, kise*; çuv. *śér, śérle, kaŝ*; gag. *géce*; hak. *tün, haraa*; krç-blk. *keçe*; kkalp. *tün*; karay. *keç, keçe*; kzk. *tün*; kırg. *tün*; kmk. *geçe*; nog. *tün, keŝe*; özb. *tün, keça*; saha. *tüün*; tat. *tön, kiçe*; tuva. *diün*; ttü. *gece*; trkm. *gice*; uyg. *tün, keçe*.

Genel olarak, *tün* ve *keç* sözlerinden gelişmiş şekillerin kullanıldığı görülmektedir.

**

Gün bölümlerinden başka, dün, bugün ve yarın kavramlarının adlandırılması ise bu lehçe ve şivelerde şöyledir:

dün anlamındaki sözcükler:

altay. *keçe*; az. *dün, dünən, kéçen gün*; bşk. *kise*; çuv. *éner*; gag. *dün*; hak. *kiçee*; krç-blk. *tünene*; kkalp. *keşe*; karay. *tüne, tünegün*; kzk. *keşe*; kırg. *keçee, keçöö*; kmk. *tünegün*; nog. *tünegün*; özb. *keça*; saha. *begehee*; tat. *kiçe, töne*; tuva. *düün*; ttü. *dün*; trkm. *düyn, öten gün*; uyg. *tünügün*.

bugün anlamındaki sözcükler:

altay. *bügün*; az. *bu gün*; bşk. *bögön*; çuv. *payan*; gag. *büün*; hak. *püün*; krç-blk. *bügün*; kkalp. *bügin*; karay. *bügün*; kzk. *bügin*; kırg. *bügün*; kmk. *bügün*; nog. *bügün*; özb. *bu gün, şu gün*; saha. *bügün*; tat. *bügén*; tuva. *bögün*; ttü. *bu gün*; trkm. *şu gün*; uyg. *bügün*.

yarın anlamındaki sözcükler:

altay. *erten, tañda*; az. *sabah*; bşk. *irtege*; çuv. *ıran*; gag. *yaarın, sabaa*; hak. *tañda*; krç-blk. *tambla*; kkalp. *erteng*; karay. *erte*; kzk. *erteñ, tañerten*; kırg. *erteñ*; kmk. *tangala* nog. *erten*; özb. *erta, ertaga*; saha. *sarsın*; tat. *irtege*; tuva. *daarta*; ttü. *yarın*; trkm. *ertir*; uyg. *ete*.

Sonuç olarak, güne bağlı zaman kavramları, bütün Türk lehçe ve şivelerinde, benzer köklerden türetilmiş sözlerle adlandırılmıştır. Bu adlandırmalara bakıldığında, Türk dilinde, başka dillerde de örnekleri görüldüğü gibi, *dün* kavramının *gece* bilgisiyle, *yarın* kavramının da *sabah* bilgisiyle ilişkilendirildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra, *dün* kavramı *geçmiş* bilgisine, *bugün* kavramı *şimdi* bilgisine ve *yarın* kavramı da *gelecek* bilgisine kaynak olmuştur.

gece	⇒	dün	⇒	geçmiş
gün	⇒	bugün	⇒	şimdi

sabah ⇨ yarın ⇨ gelecek

KISALTMALAR

altay.	Altay Türkçesi	kırg.	Kırgız Türkçesi
az.	Azeri Türkçesi	kmk.	Kumuk Türkçesi
bşk.	Başkurt Türkçesi	nog.	Nogay Türkçesi
çuv.	Çuvaş Türkçesi	özb.	Özbek Türkçesi
gag.	Gagavuz Türkçesi	saha.	Saha Türkçesi
hak.	Hakas Türkçesi	tat.	Tatar Türkçesi
krç-blk.	Karaçay-Balkar Türkçesi	tuva.	Tuva Türkçesi
kkalp.	Karakalpak Türkçesi	ttü.	Türkiye Türkçesi
karay.	Karay Türkçesi	trkm.	Türkmen Türkçesi
kzk.	Kazak Türkçesi	uyg.	Uygur Türkçesi

KAYNAKLAR

- Altayca-Türkçe Sözlük, (Haz. E.G. Naskali, M. Duranlı), Ankara, 1999.
- Reşit Rahmeti Arat, *Türklerde Zaman ve Vakit Tesbiti*, Makaleler, 1. Cilt, Ankara, 1987, 165-179.s.
- Başkort Télénéñ Hüzlégé, (E.G. Biişev, N.V. Bikbulatov), 2 tomda, Meskev, 1993.
- Bol'şoy russko-turkmenskiy slovar' (B. Çarıyarov, S. Altayev), 2 tom, Moskva, 1986-1987.
- Sir, Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Yu*, Oxford, 1972.
- Çuvaşsko-russkiy slovar', (M. İ. Ckvortsova), Moskava, 1985.
- Gagauzko-russko-moldavskiy slovar', (A.N. Baskakov), Moskva, 1973.
- Günay Karaağaç, *Dil, Tarih ve İnsan*, Ankara, 2002.
- Karaimsko-russko-polskiy slovar' (N. A. Baskakova, A. Zayançkovskogo, S. M. Şapşala), Moskva, 1974.
- John R. Kruger, *Chuvash Manual*, Bloomington, 1961.

- Kumukça-rusça sözlük, (Z.Z. Bammatov), Moskva, 1969.
- Emir Necipoviç Necip, Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü, Çev. İklil Kurban, Ankara, 1995.
- Nogaysko-russkiy slovar' (N. A. Baskakova), Moskva, 1963.
- Orusça-kazakça sözdik, (S.K. Kenesbayev), 2 tomAlmatı, 1978-1981
- Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, 1. Cilt, Ankara, 1991.
- Özbek tilining izahli lugati, (Z.M. Marufov), 2 tom, Moskva, 1981.
- H. Paasonen, Çuvaş Sözlüğü, İstanbul, 1950.
- Edouard Pekarskiy, Yakut Dili Sözlüğü, 1. Cilt, İstanbul, 1945.
- Róna-Tas András, Bevezetés A Csuvas Nyelv Ismeretébe, Budapest, 1978.
- Russko -karaçayevobalkarskiy slovar' (H. İ. Süyünçev, İ. H. Urusbiyev) Moskva, 1965.
- Russko-azerbaydžanskiy slovar', (E.E. Orucov), 3 tom, Bakı , 1991.
- Russko-hakasskiy slovar' (D. İ. Çankov), Moskva, 1961.
- Russko-karakalpakski slovar', (N.A. Baskakov, S. B. Beknazarov, U. N. Kocurov), Moskva, 1947.
- Russko-kumıkskiy slovar' (Z. Z. Bammatov) Moskva, 1960.
- Russko-mongol'skiy slovar' (A. R. Damba-Rinçine, G. S. Mupkin), Moskva, 1960.
- Russko-tatarskiy slovar', (F. A. Ganiyev), Moskva, 1984.
- Russko-turetskiy slovar' (V.G. Şerbinin), Moskva, 1989.
- Russko-tuvinskiy slovar' (A. A. Palmbah), Moskva, 1953.
- Russko-uzbekski slovar' (M.K. Koşçanov), 2 tom, Taşkent, 1983-1984.
- Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov-leksika, (E.R. Tenişev), Moskva, 1997.
- Tatarsko-russkiy slovar', (O.V. Golovkina, M.M. Osmanov, Moskva, 1966.
- TUfuk Tavkul, Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü, Ankara, 2000.
- Turetsko-russkiy slovar', (A. N. Baskakov), Moskva, 1977.
- Tuvinsko-russkiy slovar', (E. R. Tenişev), Moskva, 1968.
- Türkçe Sözlük, TDK. Yay., 2 cilt, Ankara, 1998.
- Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük, (Yuriy Vasiliev), Ankara, 1995.
- Refet Ülgen, *Ay ve Gün Terimleri Hakkında Bir İnceleme*, TD-Belleten, Seri:III, Sayı: 8-9, İstanbul, 1947, 30-76.s.
- V.G. Yegerov, Etimologičeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka, Çeboksarı, 1964.